

Kapitoly z lexikologie současné češtiny
Kapitoly z lexikologie českého jazyka

- **Význam pojmenovávacích jednotek**

Dagmar Strejčková

1. Význam slovní

- **Slovo – stránka formální a významová**
- **Význam – posouzení vztahů mezi předmětem (jako součástí objektivní reality), slovem (jako jeho pojmenováním) a pojmem (jako jeho odrazem v našem vědomí) – viz trojúhelník**

-
- **Předmět – denotát, signifié, referent**
 - **Slovo – designát, signifiant**
 - **Slovo neodráží skutečnost přímo, jeho zvuková podoba není zvukovým obrazem předmětu x výjimkou jsou zvukomalebná citoslovce napodobující přírodní zvuky (*haf, kykyryký, kuku, bác*)**
 - **U ostatních slov nemá vztah mezi jejich formou a denotátem žádnou příčinu – je nahodilý, arbitrární**

Znaková teorie

- **Znak – prostředek, který zastupuje nějakou skutečnost a poukazuje na ni.**
- **Jazyk se chápe jako systém znaků a jeho jednotka – slovo – je znak zvolený pro označení určité skutečnosti**
- **Znakovou povahou se slova sbližují s jinými znaky**
- **Signály, symboly**
- **Materiální formu jazykového znaku tvoří v mluveném jazyce hlásky, v psaném písmena.**
- **Významová stránka jazykového znaku souvisí s poznáním, s odrazem objektivní reality ve vědomí.**
- **Formální a významová stránka každého znaku (tedy i znaků jazykových) tvoří neoddělitelnou jednotu.**

Slovní význam a pojem

- **Otázka vztahu významu slova a pojmu nebyla dosud jednoznačně vyřešena.**
- **Někteří jazykovědci obě kategorie ztotožňují:**
 - význam = pojem**
- **Slovní význam bývá často širší než pojem**
- **O většině slov platí, že v jádru jejich slovního významu je pojem**
- **Zvláštní případy: citoslovce, zájmena, tzv. slova neplnovýznamová, vlastní jména**

- **CITOSLOVCE**

- **Poukazují na denotát bezprostředněji nežli ostatní slova, ale i jejich význam je odrazem myšlenkového zpracování**
- **Subjektivní citoslovce vyjadřují emocionální prožitky: *ach, ou, brr, fuj* nebo volní pokyny: *na, hle, pst***

• ZÁJMENA

- Neoznačují určitý denotát – př. *já* – mluvčí, *ty* – osoba, ke kterém hovořím atd.
- Zájmena se nevztahují k denotátu přímo, ale prostřednictvím slov, které zastupují.
- Jejich významy nejsou pojmové, ale gramatické.

• NEPLNOVÝZNAMOVÁ SLOVA

- **Předložky, spojky, částice a sponová slovesa**
- **Slouží především k vyjadřování významů mluvnických**
- **Pojmový obsah ale v omezené míře existuje**
– př. *v* = uvnitř, *od* = pryč, *za* = dozadu, vzadu aj. Spojky vyjadřují vztahy: *a* – vztah slučovací, *ale* – vztah odporovací

- **VLASTNÍ JMÉNA**

- Jsou pouhými názvy – význam
- Funkce vlastního jména není v obecném významu, ale v identifikaci individua
- Hranice není ostrá, srov. *most* – *Most*, *písek* – *Písek* aj.

Denotace a konotace

- **Vztah slova k označovanému předmětu (denotátu) nazýváme denotací, vztahem předmětovým.**
- **Denotáty mohou být podle své povahy:**
 - **Skutečné: konkrétní předměty, city, děje, vlastnosti**
 - **Fiktivní (neskutečné): neexistující předměty – *víla, trpaslík, rusalka***

-
- **Kromě předmětné složky významu (denotace) je součástí významu slova také složka expresivní a stylistická, kterou označujeme termínem konotace (spoluvýznam):**
 - **Př. *kárce*: denotativní význam (osoba, která kárá)
konotativní význam (knižní)**
 - **Základní složky významu tvoří jeho pojmový obsah a průvodní citové a stylistické spoluvýznamy.**

Struktura významu

- **Význam vztahuje slovní výraz k určitému denotátu.**
- **Jednotlivé významy jednoho slova, jednoho lexému, nazýváme sémémy. Můžeme je také považovat za složky komplexního významu lexému.**
- **U vícevýznamových slov je jeden sémém hlavní (základní), ostatní jsou vedlejší (druhotné).**
- **Hlavní význam – invarianta**
- **Vedlejší významy - varianty**

-
- **Významová struktura slova:**
 - **1. Významová invarianta**
 - **2. Významové varianty**
 - **3. Potenciální významové aktualizace (není systémový, je kontextový)**
 - **Významy invariantní, variantní a kontextové – volné**
 - **Slovo může mít také význam vázaný – omezený jen na určitá zpravidla frazeologická spojení (př. *vlčí, slepý*)**

Význam lexikální a mluvnický

- **V lexikologii zkoumáme význam, kterým poukazuje slovní znak ke skutečnosti (význam slovní nebo lexikální).**
- **Slovo je však také prvkem mluvnické stavby. Úkoly, které plní jako její součást, nazýváme významy mluvnickými neboli kategoriemi.**

Definice

- **Význam slova je jazykově ztvárněný odraz objektivní skutečnosti ve vědomí dané společnosti. Jeho základní složkou je pojmový obsah a průvodní významy expresivní a stylistické. Je společensky závazný a objektivní. Význam je neoddělitelně spjat s výrazovou (formální) stránkou slova. Jejím prostřednictvím je ve vztahu k mluvnickým významům slova a k jiným lexikálním jednotkám.**

Slova jednovýznamová

- **Podle toho, zda má slovo jeden význam nebo zda jich má více – slova jednovýznamová a mnohovýznamová (polysémní), také označení jednoznačná a mnohoznačná.**
- **Jednovýznamovost – slovo označuje jen jeden denotát nebo jednu třídu denotátů (časté u odborných názvů a u vlastních jmen)**
- **Jednovýznamovost odborných názvů neznamená jedinečnost**
- **Jednoznačnost u osobních jmen je jiné povahy – u osobních jmen pramení jednoznačnost z toho, že pojmenovávají pouze osoby.**

Slova mnohovýznamová

- **Mnohovýznamová (mnohoznačná) slova mají dva nebo více významů vztahujících se ke dvěma nebo více různým denotátům.**
- **Výraz jazykové ekonomičnosti**
- **Proces vznikání nových významů u existujících lexikálních jednotek se označuje jako sémantické tvoření pojmenování.**
- **Podstatou vzniku takového významu je přenesení slova na označení jiného denotátu.**
- **Porovnáme oba významy a zjišťujeme důvod přenesení slova:**
- ***Krk těla – krk houslí***
- **Původní význam – přímý, nový – přenesený**
- **Podle typů přenesení významu: metafora, metonymie, synekdocha**

METAFORA

- **Přenášení slov na základě vnější podobnosti denotátů.**
- **Podobnost se týká**
 - **Tvaru (*zub, hřeben, zvonek*),**
 - **Barvy (*cihlový, růžový, vínový, křídový, čokoládový*),**
 - **Umístění (*čelo, hlava*)**
 - **Rozsahu (*chloupek, kapka, hromada, kupa, hora*)**
 - **Funkce (*pero, hlava, ručička*)**

-
- **Metaforické významy se vyskytují jen v určitých oblastech skutečnosti: u předmětů a jevů, u jejich vlastností, u okolností z těchto vlastností vyplývajících, u dějů. Tomu odpovídají v jazykové formě slovní druhy podstatných jmen a přídavných jmen, příslovcí a sloves**

METONYMIE

- **Přenášení slova na denotát, který váže s původním denotátem souvislost vnitřní, se nazývá metonymie.**
- **Přenos je vždy v okruhu věcné blízkosti, např. těžba (děj, vytěžená věc)**
- **V jazyce velmi častá**
- **Hojné množství vzniká v kontextu a v aktuálním užití slova**
- **Rozlišení metonymických výrazů: strukturní, kontextové a etymologické**

Metonymie strukturní

- vedle významu původního má slovo také význam metonymický
- Konkretizace abstrakt (názvy dějů se přenáší na pojmenování osob, věcí, místa děje; názvy vlastností se přenesou na jejich nositele; názvy povolání se přenesou na místo, kde se povolání provozuje apod.)
- Názvy materiálů (*zlato, hedvábí, sklo, porcelán*)
- Pojmenování nádoby, obalu (*mísa, pohár, sklenice*)
- Pojmenování míst

Metonymie kontextová

- **Typický příklad – užití jména spisovatele, sochaře, malíře místo názvu jeho díla**
- **Př. číst *Jirásku, Němcovou, Čapku*, poslouchat *Smetanu, Dvořáka, Fibicha* apod.**
- **Užití vlastního jména zeměpisného místo události, která se tam stala (*Watterloo, Bílá hora, Rubikon*)**

Metonymie etymologická

- **Tyto příklady se týkají přenosu vlastních jmen osobních a místních na obecné označení osob a věcí.**
- **Po jazykové stránce se z vlastních jmen stávají obecná (*Roentgen – rentgen*)**

SYNEKDOCHA

- Přenášení slov na základě rozsahových poměrů denotátů.
- Záměny zastoupení pojmenování části a celku
- A) přenos pojmenování části na celek (pars pro toto)
- *Př. vrch, květ, plotna, kolo*
- B) přenos pojmenování celku na část (totum pro parte)
- *Př. tabák, čaj, len, bavlna, knižní nebo poetické – střecha, práh, krov (domov)*

Děkuji za pozornost